

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Наталія Кривець

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ УЧЕНИХ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ у першій половині ХІХ ст.

У статті висвітлено діяльність німецьких учених, педагогів, які працювали у першій половині ХІХ ст. у Харківському університеті, їхній внесок у розвиток науки та освіти в Україні.

Ключові слова: *Харківський університет, німецькі вчені, науково-викладацька діяльність, наука, освіта.*

Одним із важливих центрів розвитку науки та освіти в Україні у першій половині ХІХ ст. був Харківський університет. Від початку його існування (1804 р.)* встановлювалися зв'язки із західноєвропейськими вченими, що позитивно впливало на активізацію науково-дослідницької діяльності університету, удосконалення його організаційних структур, залучення до світового процесу культурного й наукового розвитку. Серед учених, запрошених з-за кордону для науково-педагогічної діяльності в університеті, було багато вихідців із Німеччини. І це не випадково, адже високий рівень освітньої системи у цій країні на той час не міг бути непоміченим у Російській імперії. Університети Лейпцига, Ієни, Віттенберга, Галле, Ерфурта, Тюбінгена, Геттінгена як важливі наукові та освітні центри Німеччини привертали особливу увагу російського уряду. Оскільки місцева академічна еліта ще не була сформована, чимало випускників і професорів цих навчальних закладів одержали запрошення для роботи до Петербурзької Академії наук, Московського, а також Харківського університетів, що стали для багатьох із них місцем реалізації творчого і наукового потенціалу.

Причини міграції німецьких учених до Російської імперії на початку ХІХ ст. полягали не лише у складності одержання посади в одному з університетів Німеччини через велику конкуренцію, це були і політичні

* Статут Імператорського Харківського університету затверджено у листопаді 1804 р., офіційне відкриття університету відбулося у січні 1805 р.

причини та ідейні міркування. Багатьох із них приваблював високий гонорар, кращі умови роботи, можливість у майбутньому отримати посаду професора на одній із кафедр університету. Не останню роль у прийнятті рішення переїхати до незнайомої їм країни мали особисті зв'язки вчених. У більшості випадків учні рекомендували своїх учителів або, навпаки, їхали услід за ними.

Причиною того, що потім вони залишали Харків, стали знову ж таки більш вигідні пропозиції в інших місцях, особисті обставини, розчарування тощо. Слід враховувати, що у такому елітарному науковому середовищі індивідуальні умови, міжособистісні відносини та інші фактори мали першочергове значення.

Забезпечення педагогічними кадрами Харківського університету перебувало у центрі уваги попечителя Харківського навчального округу графа С.О. Потоцького, який 1803 року, ще до офіційного відкриття університету, особисто їздив за кордон для пошуку іноземних учених на вакантні кафедри навчального закладу. Він був переконаний у перевагах іноземних професорів не лише перед російськими, а й узагалі слов'янськими¹. Як зазначав професор Н. Лавровський, «із зрозумілих причин неможливо було сподіватися на заміщення усіх кафедр російськими професорами, які згідно зі Статутом університету повинні були мати наукові ступені. А тому цілком природно було запрошення закордонних учених»².

У підсумку на січень 1805 р., професорсько-викладацький склад Харківського університету був укомплектований значною мірою іноземними вченими. Так, із 25 осіб, які почали працювати в університеті, 19 були іноземці, із них 12 — німців³.

Це були переважно професори і викладачі університетів, які разом із науковим потенціалом принесли в Україну передові просвітницькі ідеї, дух і традиції класичних німецьких університетів. Для багатьох із них Україна стала другою батьківщиною.

Серед німецьких учених, життя і діяльність яких були пов'язані з Україною, був один із видатних хіміків початку XIX ст., професор кафедри хімії Харківського університету Ф.І. Гізе. Народився у Пруссії, освіту здобув у Берлінському університеті, де навчався у лабораторії Й. Шредера⁴. Ступінь доктора філософії одержав у Ерфуртському університеті. Ф. Гізе до Харкова приїхав за запрошенням попечителя Харківського навчального округу графа С. Потоцького 1804 року віком 26 років. Тут він упродовж 1805–1814 рр. викладав хімію за працями С.Г. Гмеліна, а також власними напрацюваннями, займався зі студентами розбором новітніх хімічних теорій. Свої лекції Ф. Гізе читав німецькою або латинською мовами.

Незважаючи на відсутність добре упорядкованої хімічної лабораторії в університеті, Ф. Гізе не переставав займатися науковою діяльністю. До кола

наукових інтересів ученого входили питання з хімії та фармакології. 1806–1811 рр. Гізе підготував і видав «Посібник з фармакології» у 4-х томах. На особливу увагу заслуговував четвертий том, присвячений викладу питань про органічні сполуки на основі вивчення і узагальнення тогочасних результатів у науці та власних досліджень. Для ознайомлення широкого кола учених із цими проблемами він опублікував окрему брошуру.

У 1810–1820 роках почали з'являтися перші вітчизняні посібники і підручники з хімії. Важливим досягненням ученого-педагога Ф. Гізе стало написання підручника «Загальна хімія для студентів» у 5-ти томах, перекладеного з німецької російською мовою його учнем В. Комлишинським і виданого у 1813–1817 рр.⁵ Для того часу це було унікальне видання, що знайомило читачів із новітніми теоріями і відкриттями у хімії. У ньому вперше у Російській імперії викладено основні положення атомістичної теорії Д. Дальтона⁶. Ф. Гізе також розглядав уявлення К. Бертолле про хімічну спорідненість. Він виступав проти думки Бертолле, що речовини можуть з'єднуватись у будь-яких пропорціях. 1804 року Ф. Гізе опублікував у Берліні книгу «Про хімічні процеси», присвячену викладу та обговоренню теорії Бертолле. У листі до німецького ученого Я. Берцеліуса від 20 листопада 1813 р. Ф. Гізе писав: «Учення про відповідні пропорції у моїй праці подано повністю і застосовується настільки, наскільки можливо»⁷.

Підручник Ф. Гізе, безперечно, зробив позитивний вплив на розвиток хімії у Російській імперії. Учений сподівався, що він «стане засобом до вивчення хімії» і сприятиме поширенню у Росії «цієї важливої і корисної науки, здобуваючи їй набагато більшу кількість ревних любителів».

Показником цінності цієї праці може бути той факт, що вона була видана на кошти Міністерства народної освіти. Фактично цей підручник із хімії став найкращим не лише у Росії, а й багатьох країнах. Його можна порівняти лише із «Підручником з хімії» Я. Берцеліуса, виданим у Німеччині 1820 року⁸.

Для першої половини ХІХ ст. було характерним проведення практичних, прикладних досліджень учених-хіміків, створення університетської науки, формування перших наукових шкіл хіміків, початок фундаментальних досліджень. У розвитку хімії виникали нові ознаки, зумовлені новим соціально-економічним становищем у країні. Учені вбачали своє головне завдання не лише у пропаганді й популяризації хімічних знань, а й практичному застосуванні наукових знань.

Упродовж своєї науково-викладацької діяльності у Харківському університеті Ф. Гізе опублікував у наукових журналах значну кількість статей, в яких висвітлювалися основні результати його досліджень із різних аспектів хімії. Наукові положення й висновки цих праць ґрунтувалися на глибокому вивченні й критичному аналізі досліджень своїх попередників, проведенні особистих дослідів. Професор Харківського університету К. Роммель у

своїх спогадах зазначав, що праці Гізе, перекладені російською мовою, мали неабияку цінність для хіміків-практиків. Він характеризував його як «надзвичайно старанного фармацевта»⁹.

Використання надр великої держави висувало нові завдання перед хімією, геологією, мінералогією. Накопичення знань у цих галузях було необхідним для подальшого розвитку мануфактур, будівництва фабрик і заводів. Учені-хіміки відгукувалися на ці запити, зростала кількість публікацій, присвячених вивченню природних багатств країни.

Продовжуючи і розвиваючи традиції хіміків-аналітиків XVIII ст., багато учених першої половини XIX ст. приділяли першочергову увагу аналітичним дослідженням складу різних мінералів, руд, неорганічних речовин — солей, кислот, продуктів рослинного і тваринного світу тощо. Зокрема Ф. Гізе належить низка праць, присвячених хімічному дослідженню водоймів мінеральних вод України. В окремій праці він описав науково-практичні методи добування селітри. Учений проводив також хімічні аналізи метеоритів, розробляв методи добування індивідуальних хімічних сполук із рослинних речовин¹⁰. Ф. Гізе постійно співпрацював із «Журналом з питань хімії і фізики» Швейгера.

Працюючи у Харківському університеті, професор Ф. Гізе створив свою школу. У розвитку науки роль наукових шкіл неможливо переоцінити. Саме наукова школа забезпечує спадкоємність наукових ідей і методів дослідження. У науковій школі формується стиль мислення вченого, визначається напрям його досліджень, виробляються характерні методи його роботи. Під керівництвом Ф. Гізе сформувались як учені його учні В. Комлишинський і Н. Сухомлинов. Останній пізніше замінив свого вчителя на кафедрі хімії. З 1816 р. до 1836 р. він читав курс лекцій із хімії за методикою Ф. Гізе, Г. Гесса, С. Гмеліна.

1814 року Гізе запросили на кафедру хімії Дерптського університету, де він продовжував займатися науковою діяльністю, обіймав посади декана, потім ректора університету. Перед від'їздом Гізе запропонував Ученій раді Харківського університету направити у Дерптський університет для подальшого удосконалення знань свого учня Сухомлинова. «Я сподіваюсь, що він займе згодом достойне місце серед відомих хіміків», — писав Гізе до Вченої ради університету¹¹. Упродовж усього періоду діяльності Ф. Гізе у Харківському університеті насамперед завдяки його працездатності, невтомній жаги до наукової роботи, відбувався процес наукового зростання вченого, ім'я якого стало відоме і користувалося повагою далеко за межами Російської імперії. Як видатний педагог він умів викликати у студентів допитливість та інтерес до вивчення хімії.

На кафедрі хімії Харківського університету за рекомендацією Й. Гете С. Потоцькому було призначено і професора Л. Шнауберта, родом із Гес-

сена. Навчання розпочав в Ієнському університеті з вивчення природничих наук. Потім вступив до хімічно-фармацевтичного інституту м. Тромсдорфа, де слухав лекції з практичної хімії, аптекарського мистецтва, проходив практику в лабораторії та одержав звання вченого аптекаря. Після повернення до Ієни займався вивченням нових праць із хімії, писав статті, надруковані згодом у хімічному журналі, одержав докторську ступінь. Гете у своєму листі до С.О. Потоцького писав: «Хоч цей молодий чоловік і не має жодної причини залишити Ієну, але пропозиція стати членом академії, що знаходиться під покровительством великого монарха, йому, як людині, яка присвятила все своє життя науці, здалася дуже принадною»¹².

1807 року Шнауберт, разом із професором Гізе, вивчав метеорит, що упав у жовтні 1787 р. в Сумському повіті Харківської губернії. Хімічний склад каменю він описав у доповідній записці до Вченої ради університету. 1811 року Шнауберт через хворобу пішов у відставку. Учена рада університету прийняла рішення про призначення йому річного окладу.

Під час перебування за кордоном «для приискання професором» попечителем навчального округу С. Потоцьким було запрошено до Харкова за рекомендаціями Й. Гете і Ф. Шіллера доктора філософії, професора Ієнського університету Й.Б. Шада. Народився він у Мюрсбаху в родині римсько-католицького віросповідання. Навчався в єзуїтській семінарії, прийняв чернецтво Банцького бенедиктинського монастиря. Він добре володів латинською мовою, що дало йому змогу самостійно читати твори класичних авторів, зокрема Цицерона, праці якого він дуже любив. У монастирі Й. Шад ознайомився із філософією І. Канта, в якій його приваблювало обґрунтування свободи, людської гідності, викладені ним у творі «Критика практичного розуму». «Цей твір Канта був для мене справжнім сонцем», — говорив Й. Шад¹³. Захоплення філософськими ідеями, щире прагнення до свободи, а також духовна криза, яку він переживав, привели молодого Шада до критичного переосмислення власних світоглядних принципів і після написання праці «Доля поважного отця Синцеріуса», що була гострою сатирою на ченців, він приймає рішення тікати із монастиря.

1798 року Й. Шад прибув до Ієнського університету для удосконалення у гуманітарних і природничих науках, зокрема хімії, експериментальній фізиці, медицині. 1799 року його призначено викладачем філософії університету. У той час Фіхте якраз залишав кафедру філософії в Ієнському університеті і на прохання студентів порадили їм, чиї лекції з філософії їм краще слухати, він указав на Шада, як на свого наступника. Разом із Шадом на кафедрі філософії працювали Шеллінг і Гегель, які справили на нього визначальний вплив. Того ж року Й. Шад захистив в Ієнському університеті дисертацію «Про зв'язок філософської теорії з практикою» і здобув ступінь

доктора філософії¹⁴. Ще до приїзду в Харків Й. Шад пройшов складний шлях у процесі розробки власної філософської позиції. Він послідовно пережив вплив кількох філософських систем і напрямів. Його світогляд еволюціонував від філософії І. Канта до Й. Фіхте, зрештою схиляючись до певних ідей Р. Шеллінга. Як зазначав професор філософії Харківського університету Ф.О. Зеленогорський, «слідкуючи за усіма новими явищами у галузі філософії Шад ознайомився з філософськими творами Фіхте. Філософія Фіхте була, мабуть, справжнім відкриттям для Шада. В основу цієї філософії була покладена ідея розвитку нашого духу»¹⁵. Зрештою Шад створив свою оригінальну філософську концепцію, що поєднувала етичні ідеї Канта, ідеї Фіхте тотожності суб'єкта та об'єкта і містичні ідеї Шеллінга.

Й. Гете у своєму рекомендаційному листі від 28 листопада 1803 р. до попечителя Харківського навчального округу С. Потоцького про Й. Шада писав: «Він родом із Франконії, йому приблизно 40 років. З дитинства вивчав стародавні й нові мови, особливо стародавню словесність, а пізніше присвятив себе філософії. Він вивчав догми різних християнських віросповідань, особливо законодавство, історію, риторику, був членом різних словесних і критичних товариств, де старанно працював. Його лекції з філософії відвідують багато слухачів, відгукуючись про нього, як про чудового викладача»¹⁶.

У лютому 1804 р. Й. Шад отримав із Росії запрошення зайняти посаду професора у Харківському університеті на таких вигідних умовах, на яких, за словами Шада, жоден із німецьких князів не міг запросити навіть знаменитого ученого, а саме: платня до 2400 талерів, кожна посада, що обіймав професор окрім кафедри — ректора, декана, секретаря — оплачувалась окремо. До того ж надавалися гроші для проїзду до Росії.

У Харківському університеті Й. Шад став першим професором філософії на кафедрі умоспоглядальної й практичної філософії історико-філософського факультету, викладав курси логіки, психології, історії філософії, метафізики, фізики, теорії естетики тощо. Зі своїми студентами він проводив філософські диспути і, бажаючи познайомити їх із творами кращих стародавніх мислителів, у 1808–1809 рр. пояснював твори Цицерона. Шад читав лекції із латинської, німецької словесності, перекладав зі студентами твори Горація. Він неодноразово обирався деканом історико-філософського факультету і етико-політичного відділення.

Упродовж викладацької діяльності у Харківському університеті Й. Шад активно пропагував ідеї представників німецької класичної філософії — Канта, Фіхте, Шеллінга. У Харкові він видав латинською мовою «Логіку чисту і прикладну» (1812), «Природне право» (1814). У передмові до «Логіки» Шад зазначав: «У чистій логіці я не міг наслідувати жодного з

керівників, мені потрібно було прокласти зовсім новий шлях, спираючись цілковито на власні ідеї»¹⁷. Й. Шад у своїх працях розробляв погляд на державу як організм. Він уважав, що функції держави не повинні йти далі підтримки зовнішнього порядку, охорони майна та особистості громадян. «Жодне громадянське законодавство не повинне переходити межі фізичного світу і торкатися сфери морального світу, або мети, що перевищує фізичну необхідність. ... Усі інші дії, спрямовані до якої-небудь вищої мети, повинні бути надані волі кожної окремої особи»¹⁸. Шад піддавав критиці систему рабства, що ґрунтується на насильстві над людьми. У своїй праці «Природне право», що стала приводом для висилки Шада із Росії, він виступав за абсолютну свободу совісті й віросповідання, свободу розуму, свободу університетського викладання. Цей твір, як зауважував Н.О. Лавровський, «невмолимий протест проти усякого виду насильства щодо свободи».

Професор Й. Шад за час перебування у Харківському університеті написав кілька промов, виголошених ним на урочистих засіданнях, присвячених певним датам, зокрема дню відкриття університету і початку навчального року: «Про вище призначення людини» (30 серпня 1806 р.); «Про необхідність вивчення філософії» (30 серпня 1812 р.); «Повернення свободи Європі» (25 грудня 1814 р.)¹⁹. В останній промові Й. Шад з'ясував місце і роль нації у житті суспільства, різко виступав проти тиранії Наполеона і певною мірою торкався французької нації²⁰. Шад різко засуджував загарбницькі війни, але виправдовував справедливі війни проти поневолювачів. Професор В.О. Зеленогроський, аналізуючи твори німецького філософа, писав, що у праці «Про необхідність вивчення філософії» через критику філософських учень Канта, автор, очевидно, робив спробу викласти напрям своєї власної філософії. «На думку автора, критична філософія Канта («Критика чистого розуму») є лише вступ до істинної філософії», — зазначав рецензент²¹. У Харківському університеті Й. Шад створив філософську школу, до якої входили його учні А. Дудрович, Н. Білоусов, А. Гавліч, І. Любачинський та ін.²².

На початку XIX ст. ідеалістична філософія зустріла рішучий протест з боку передових учених-природознавців і мислителів Росії. Так, професор математики Харківського університету Т.Ф. Осиповський убачав в ідеалістичній філософії Канта, Фіхте, Шеллінга і зокрема у працях Шада відродження ворожого матеріалізму філософського напрямку. Осиповський піддав різкій критиці «Логіку» Шада в основному за її ідеалістичний характер.

Поширення Й. Шадам передових ідей щодо свободи розуму, ставлення до релігії викликали відповідну реакцію адміністративних органів. До Міністерства народної освіти почали надходити доноси, анонімні рецензії на його твори від окремих професорів, передусім вихідців із Франції (проф. Дегурова), в яких передового мислителя звинувачували у пропаганді

«антидержавних», «атеїстичних» ідей і зазначали, що філософські погляди Шада шкідливі для юнацтва. Вони вишукували в його працях, зокрема у «Природному праві», як зазначає Д. Багалій, «неблагонадійні місця, ігнорували релігійний елемент і підкреслювали тільки раціоналістичний — той дух свободи, який обстоював Шад і який не відповідав уже реакційному настрою як самого імператора Олександра I, так і тих державних діячів, які його оточували; те, що вважалося цілком природним і навіть заохочувалося 4–5 років тому, тепер визнавалося шкідливим і неблагонадійним»²³.

Міністерство народної освіти висловило рішучий протест проти поширення ідей німецької класичної філософії, що обґрунтовував у своїх працях Й. Шад. У листі до попечителя міністр народної освіти зокрема зазначав, що «автор наслідує новій німецькій філософії і особливо Шеллінгу, між тим дуже сумнівно, щоб запровадження цієї системи у Росії та укорінення її у пам'яті юнаків можна було допускати»²⁴.

Професор Роммель уважав, що причиною звільнення Шада із Харківського університету було те, що його лекції з метафізики ґрунтувалися на філософії Шеллінга. Останній був тим мислителем, який справив найбільш глибокий вплив на філософію у Росії першої половини XIX ст., незважаючи на велику популярність Гегеля у 40-і роки.

У грудні 1816 р. Й. Шада царським урядом було вислано за межі Російської імперії, а на книги, видані ним, накладено заборону²⁵. Повернувшись до Німеччини, Й. Шад працював екстраординарним професором Берлінського, а згодом Ієнського університетів.

Харківський університет був першим в Україні закладом із медичним факультетом. Необхідність створення медичного факультету ініціювала освічена частина дворянства, зокрема В. Каразін. Царські чиновники намагалися перешкодити його організації, мотивуючи це тим, що серед молоді України немає бажаючих вивчати медицину. Міністр освіти О. Розумовський на це відповів: «До медичних наук давно вже помічена схильність в українському юнацтві. Найбільша частина лікарів вийшла з малоросів»²⁶.

Для роботи на медичному факультеті Харківського університету 1805 року було запрошено німецького ученого із Фрейбурга Л.О. Ванноті. Він закінчив Фрейбурзький університет, де отримав ступінь доктора медицини (1798 р.). Кілька років був обер-хірургом при імператорській армії під час війни із Наполеоном. Потім займався медичною практикою, видав працю «Про прищеплення коров'ячої віспи» польською мовою. У Харківському університеті Ванноті було призначено ад'юнктом анатомії й прозектором. Він викладав анатомію, фізіологію, судову медицину, антропологію, фармакологію. Свої лекції Ванноті читав латиною, анатомію викладав за підручником Пленка, а фармакологію за Вілле. Від 1811 р. — екстраординарний, а з лютого 1812 р. — він ординарний професор університету. Від 1810 р.

очолював кафедру фармакології, рецептури та історії медицини. 1816–1818 рр. працював завідувачем фармацевтичної лабораторії. З іменем Л. Ванноті пов'язано заснування у Харківському університеті кафедри анатомії, анатомічного театру і музею. 1807 року Л. Ванноті видав працю «Настанови для полкових лікарів, які розпочинають практику»²⁷. 1818 року він виголосив актову промову «Про імовірну виліковність майже усіх хвороб», в якій висловив цікаві теоретичні положення щодо процесів індивідуального розвитку організму людини, які випереджали результати, отримані пізніше І. Мечниковим і К. Бернарром²⁸.

На медичному факультеті Харківського університету професором ветеринарії від 1806 р. працював М. Пільгер, родом із Вецляра. Навчався медицині у Гессенському та Ерлангенському університетах. Пізніше учений присвятив свою діяльність ветеринарії. Для цього він здійснив кілька подорожей, займаючись ветеринарною практикою. До приїзду в Харків працював на посаді ординарного професора з ветеринарії Гессенського університету.

У Харківському університеті М. Пільгер упродовж 1806–1812 рр. викладав ветеринарну медицину і займався науковою діяльністю. Він автор багатьох праць із проблем ветеринарії. Однією із перших його розвідок, написаних у Харкові з цих питань, є «Короткі роздуми про хворобу, яка лютує серед рогатої худоби у деяких губерніях». Окрім наукової роботи, Пільгер займався медичною практикою і не лише як ветеринар. Він займався порівняльним вивченням хвороб людей і тварин, використовуючи свої спостереження у лікувальній практиці. Ці питання він детально висвітлював у своїй промові «Про вплив порівняльної медицини на теоретичну і практичну терапію», виголошеній 1813 р.²⁹ Х. Роммель називав його «геніальним лікарем і ветеринаром, який, незважаючи на те, що йому було заборонено лікарську практику, викликав заздрість усіх учнів Ескулапа своїм вдалим, простим, хоча й надмірним лікуванням. Він постійно спілкувався із сільськими поміщиками, що давали йому продукти, та іншими пацієнтами з околиць. На жаль, свої найкращі часи він провів, потерпаючи від саркастичних наклепів опонентів на факультеті (так, що ми із зусиллями врятували його від майже вирішеного звільнення)»³⁰.

Важливе значення у вивченні стародавньої літератури мала науково-педагогічна діяльність відомого філолога, спеціаліста з античності, професора Харківського університету Х. Роммеля. Освіту здобув в університетах Німеччини. Ще з дитинства під керівництвом свого батька він вивчав стародавню єврейську, арабську мови. Його учителями були відомі семітологи А.Т. Гартман із Марбурзького та Ейхгорн із Геттінгенського університетів. З особливим задоволенням він слухав також лекції Арнольдї, Крейцера, Гейне, Шлецера, Блюменбаха. Гейне прийняв його до філологічного

семінару і надавав йому допомогу у перших літературних працях на премії філософського факультету. Його праця «Опис Аравії» дістала високу оцінку відомого арабіста Сільвестра де Сасі. 1804 року Роммель захистив докторську дисертацію і отримав посаду ординарного професора красномовства і грецької мови Марбурзького університету. Х. Роммель був відомим ученим, знав 12 мов і давніх літератур, мав друковані праці, статті у наукових журналах.

У Харківському університеті Х. Роммель працював за рекомендацією міністра освіти О.К. Розумовського від 1811 р. на кафедрі стародавньої літератури, викладав загальну історію мовлення, методологію, філологію, тлумачив Вергілія, Горація, Корнелія, Таціта, промови Цицерона, читав історію римської літератури за Герлахом. Роммель проводив філологічний семінар, на якому вивчались основи граматики і критики. 1812 року його призначено директором Педагогічного інституту. У звіті за 1812 р. зазначалося, що професор Роммель викладав студентам інституту педагогіку, дидактику і методологію, окрім того, на заняттях надавав їм поради і настанови, вимагаючи від них звітів про домашні завдання. Він написав «Дидактику і методику» для студентів інституту. Як члена училищного комітету Роммеля направили для перевірки гімназій, під час якої було виявлено негаразди в їх роботі. Одним із них, за його словами, була «майже необмежена влада директорів гімназій».

Х. Роммель, будучи досвідченим викладачем, видавав підручники, хрестоматії, промови і праці латинських класиків для користування студентами університету, а також гімназій і духовних училищ³¹. Упродовж 1812–1814 рр. ним видано 5 таких посібників, при підготовці яких він користувався працями Гревія, Вербурга, Оліветті та ін. Його тексти супроводжувалися посторінковими примітками і коментарями, хронологічними таблицями, іменними і географічними покажчиками. У передмові до видання праць Цицерона, Корнелія Непота Роммель наголошував на важливості вивчення класиків, граматики давніх мов як основи вищої освіти і науки³².

У своїй промові «Про силу і перевагу істинного і досконалого дару», виголошеній 30 серпня 1811 р., характеризуючи рівень освіти, учений зауважував, що потрібно відрізнити істинну і досконалу освіту від неправдивої і поверхової. Перераховуючи всі науки, Роммель особливе значення надавав класичній філології³³.

1814 року, з посиленням у Росії реакції, Роммель залишив Харків і повернувся до Німеччини, де був призначений професором історії Марбурзького університету.

1807 року ординарним професором «дипломатики і політичної економіки» Харківського університету затверджено філософа-економіста Л. Якоба.

Народився у м. Веттіні (Пруссія). У Галльському університеті вивчав філософію і філологію, слухав лекції відомих професорів — Землера, Шіца, Нессельта, Ебергарда. У 1781–1785 рр. працював викладачем у гімназії. Після захисту дисертації 1785 року одержав ступінь доктора філософії, згодом професор і ректор (1794–97 рр.) Галльського університету³⁴.

У науковому світі Л. Якоб був відомий багатьма своїми працями із філософії й політичної економії, а за його підручниками з логіки, метафізики, психології й природничого права читалися лекції майже в усіх університетах Німеччини, а також Данії та Угорщини³⁵.

Після поразки Пруссії у війні проти Наполеона і закриття у Галле університету Л. Якоб переїхав до Харкова.

Л. Якоб опублікував 35 наукових праць, присвячених окремим питанням із філософії, логіки і психології. Він розглядав людську психіку, мислення як нерозгадані процеси, укорінені в окремому від матерії «духовному началі», зрештою — у Бозі. Убачав у розумі достатню підставу для ствердження людської гідності, насамперед рівноправності перед законом. Л. Якоб притримувався думки про необхідність скасування кріпосного права. За свої праці «Про безсмертя душі» та «Існування Бога» Якоб одержав найвищі нагороди від Лейденського і Гарлемського наукових товариств³⁶.

У Харківському університеті професор Л. Якоб упродовж 1807–1809 рр. читав загальний вступ до політико-камеральних наук, державне право, політичну економію. Написані ним підручники для гімназій із логіки під назвою «Нарис загальної логіки для гімназій» одержали високу оцінку від Головного правління училищ. Член правління, академік М.І. Фус зазначав, що розглянуті ним за розпорядженням міністра народної освіти два рукописи професора Якоба заслуговують на схвальну оцінку, вони відповідають навчальним планам гімназій і будуть корисні як для студентів, так і вчителів. Він порекомендував перекласти їх російською мовою. Л. Якоб — автор «Курсу філософії для гімназій Російської імперії». 1809 року вчений видав монографію німецькою мовою «Основи національної економії, або національне господарювання».

17 січня 1808 р. на урочистому зібранні Імператорського Харківського університету Л. Якоб виступив із промовою «Про вплив університетів на освіту і добробут народу», в якій, підкреслюючи роль університетів і середніх навчальних закладів у розвитку науки і освіти, зазначав, що освіта веде до матеріального, розумового і морального прогресу і вона має поширюватися на всіх, а не належати одному стану.

Л. Якоб недовго пробув у Харкові. У серпні 1809 р. університет одержав розпорядження міністра освіти з пропозицією направити професора Л. Якоба до С.-Петербурга. Там його було призначено на службу до фінансової законодавчої комісії М.М. Сперанського³⁷.

Непересічне значення для розвитку досліджень у галузі економіки на початку XIX ст. мала діяльність професора Харківського університету Й.М. Ланга — одного із старійших членів університетської колегії, чий праці й нині є цінним джерелом пізнання історичного минулого. Й. Ланг, виходець із Німеччини, разом із Шторхом, Шлецером, Якобом та іншими є одним із видатних представників так званої російсько-німецької школи національної економіки. Приїхав до Харкова із Фрейбурга, де вивчав філософію і правознавство в університеті. У цьому ж навчальному закладі працював генеральним репетитором із філософії й математики, а 1795 року через хворобу професора математики виконував його обов'язки. У Харківському університеті Ланг одержав посаду ад'юнкта філософських і математичних наук, успішно склавши іспит у квітні 1806 р.

На етико-політичному відділенні Й. Ланг викладав народну економію, політичну економію, статистику, фінансове право. 1810 року одержав звання екстраординарного професора. Будучи незмінним секретарем етико-політичного факультету, Й. Ланг брав активну участь при обговоренні на засіданнях Ученої ради університету різних спірних питань. 1812 року Ланга призначено на посаду ординарного професора факультету дипломатії й політичних наук³⁸.

До кола наукових зацікавлень ученого входили економічні питання. У своїх працях «Про вищі принципи політичної економії» (1807), «Основні напрями політичної арифметики» (1810), «Що таке гроші? Трактат з національної економіки» (1815) він із принципово нових позицій аналізував питання загальноекономічного фінансового розрахунку народного господарства і його моделі. Ідеї Й. Ланга є розвитком ідей Кене, його теорії обігу³⁹.

Професор прикладної математики фізико-математичного факультету Й. Гут прибув до Харківського університету 1808 року із Франкфурта. Закінчивши Галльський університет і одержавши ступінь доктора філософії, він був призначений ординарним професором математики і фізики Франкфуртського університету.

Об'єктом досліджень ученого у Харківському університеті стала, серед інших, тема вимірювання дуг меридіанів і паралелей, що у той час досліджувалась у різних країнах Європи. Й. Гут був автором одного із проектів розробки цієї теми. 1811 року він переїхав до Дерпта, де працював на кафедрі математики та астрономії університету. Тут його лекції слухав майбутній російський астроном В. Струве⁴⁰.

Одним із кращих викладачів початкового етапу діяльності Харківського університету був доктор філософії Кеннігзберзького університету Б. Рейт, який навчався у Віденському, Лейпцизькому і Геттингенському університетах. 1804 року його зараховано на службу до Харківського університету

для викладання історії європейських держав і статистики. Він викладав латинською мовою природниче і народне право за методикою Мейстера і Клейна, читав політичну економію, користуючись працями Шторха і Якоба, і дипломатику за власним методом. 1806 року Вченою радою університету Б. Рейта обрано ад'юнктом, але лише у серпні 1809 р. це звання було затверджено. 1811 року він отримав звання екстраординарного професора, а 1814 року — ординарного⁴¹. Серед його праць найвідомішими є «Історія королівської влади і державних змін у Франції після падіння ліги до початку республіки» (1802); «Досвід російської історії» (1811) тощо. Характеризуючи останню працю Б. Рейта, професор Харківського університету М.І. Лавровський зауважував, що ця книга «представляє собою перший у нас досвід написання короткого нариса російської історії із застосуванням до нього історичної критики. Вона цікава тим, як автор висвітлює деякі питання з історії, що до цього часу продовжують дискутуватися серед істориків»⁴².

1812 року надрукована актова промова Б. Рейта, в якій він розмірковував про Індію. Перераховуючи низку давніх народів, Б. Рейт уважав їх батьківщиною Північну Індію, а джерелом їх мови — санскрит. Він наводить цитати із творів Аделунга, Ейхгорна, Шлегеля про спорідненість російської мови із санскритом.

Ординарним професором кафедри акушерства Харківського університету був А. Блюменталь. Закінчив медичний факультет Геттінгенського університету (1824–1825 рр.). 1826 року в Дерптському університеті захистив дисертацію на звання доктора медицини, працював асистентом в університетській клініці. У Харківському університеті професор Блюменталь викладав теорію й практику акушерства за методикою Ієрга та Озіандера, проводив практичні заняття зі студентами в університетській клініці, розповідав про дитячі хвороби за підручниками Генке і Гартаннера. 1829 року він організував в університетській хірургічній клініці палату із чотирьох ліжок.

У 1830–1831 рр. Блюменталь входив до складу Центральної комісії з боротьби проти епідемії холери у Росії. Від 1832 р. — він секретар, а з 1834 р. — декан медичного факультету Харківського університету. Одночасно був завідувачем терапевтичної клініки внутрішніх хвороб при університеті. Учений опублікував кілька монографій і статей із питань медицини, кілька творів із лютеранського богослов'я німецькою та латинською мовами. У 1827–1837 рр. Блюменталь був головою євангельсько-лютеранської церковної ради у Харкові. Визнанням заслуг ученого було нагородження його орденами Св. Володимира 3-го ступеня, Св. Станіслава 1-го ступеня та Св. Анни 1-го ступеня. Окрім того, він був почесним членом Ерлангенського фізико-медичного товариства (1836).

1837 року Блюменталь переїхав до Москви, де працював завідувачем однієї з акушерських клінік⁴³.

1827 року на кафедрі східних мов, що від 1806 р. після смерті Й. Барендта була вакантною, було запрошено за рекомендацією відомого арабіста, академіка Х. Френа доктора теології і філософії, приват-доцента східних мов Лейпцизького університету Б.А. Дорна. Ще будучи студентом Галльського і Лейпцизького університетів він, під впливом відомого у той час орієталіста Розенмюлера, вивчав східну філологію і богослов'я, а також старовірську, арабську, сирійську мови. Самостійно займався вивченням персидської, афганської, турецької, ефіопської мов. Вивчення мов поєднувалось у нього із дослідженнями східних рукописів у бібліотеках Лондона, Гамбурга, Парижа, де він познайомився із знаменитими орієталістами С. де Сасі і Г. Клапротом⁴⁴. Низка питань з історії сходознавства знайшла висвітлення у працях і перекладах ученого, в яких він широко використовував письмові джерела, літературу та узагальнював особисто зібраний ним матеріал. Однією із перших праць Б. Дорна у цьому напрямі, що побачила світ у Лондоні 1829 року, був переклад англійською мовою першого тому «Історії афганців», написаної на початку XVII ст. в Індії придворним історіографом імператора Джангхіра. У передмові до цього тому Дорн писав про важливість вивчення східних літератур: «Вони важливі для нас не лише тим, що розширюють наші пізнання, а й тим, що допомагають власне усвідомленню нашої власної історії»⁴⁵.

Відомий орієталіст XIX ст. Б. Дорн розпочав свою педагогічну діяльність на кафедрі східних мов Харківського університету 1829 року. З його ім'ям пов'язано початок викладання ефіопської мови не лише у Харківському університеті, а й Російській імперії⁴⁶. Разом із викладанням курсу історії перської літератури Б. Дорн проводив зі студентами читання перських текстів за хрестоматією О.В. Болдирева і Вільнення, що містили переважно тексти художньої літератури, знайомив їх із турецькою граматикую за хрестоматією Летельєра, пояснював арабську граматику і Коран, викладав англійську, єврейську мови, а також для бажаючих початковий курс санскриту.

Лекції Б. Дорна, безперечно, викликали у студентів зацікавлення і вони їх охоче відвідували, незважаючи на те, що вони розпочинались о шостій годині ранку. Дорн знав і давні класичні й багато західноєвропейських мов. Свої лекції він читав латиною, оскільки російської на той час не знав. Слід зазначити, що, маючи чудові здібності до вивчення іноземних мов, він, від'їжджаючи із Харкова 1835 року вже вільно розмовляв російською. Латинська мова, що до початку XIX ст. вважалася мовою вченості, поступово втрачала свої позиції й витіснялася новими мовами. Проте у першій половині XIX ст. деякі предмети все ще викладалися латиною. Один із

слухачів лекцій Б. Дорна писав у своїх споминах: «З одного боку, недостатнє знання латинської мови і невміння володіти нею створювали труднощі для студентів, з іншого — розкішні вимисли фантазії й своєрідні твори Сходу, що мали особливий тільки їм притаманний характер, нелегко піддавалися складним формам римської мови»⁴⁷.

Окрім східних мов, Дорн цікавився археологією, етнографією, нумізматику і геральдику. До 1831 р. він завідував нумізматичним кабінетом у Харківському університеті. Учений постійно піклувався про поновлення університетської бібліотеки і східного кабінету літературою з питань сходознавства.

Працюючи у Харківському університеті, Б. Дорн продовжував дослідження афганської мови, підготував переклад англійською мовою другого тому «Історії афганців», працював над текстами і перекладами віршів популярного афганського поета XVII ст. Абдуррахмана. Потрібно зауважити, що серед наукових інтересів ученого значне місце належало порівняльному мовознавству. 1833 року в Харкові вийшла його монографія латинською мовою «Про спорідненість слов'янської та санскритської мов». Успішно ознайомившись із слов'янськими мовами — російською, церковнослов'янською, польською і чеською, він доказував, що «два слова, узяті із двох мов можуть співпадати по зовнішньому вигляду, не маючи жодної внутрішньої спорідненості між собою»⁴⁸. Схвальний відгук на цю працю зробив професор Харківського університету, видатний санскритолог П.Г. Ріттер, який читав курс порівняльного мовознавства. Учений зазначав, що Б. Дорн у багатьох випадках набагато випередив тогочасну науку. Він обстоював існування мови, що не дійшла до нас, з якої виникли санскрит, перська, латинська, грецька, германська і слов'янська мови. Отже, Дорн виступив проти поширеного у той час хибного погляду, нібито санскрит є «батьком усіх інших індоевропейських мов», — зазначав П. Ріттер⁴⁹.

У липні 1834 р. Дорн був відряджений до Вільна для прийняття навчального приладдя колишнього Віленського університету — меблів, книг, приладів і колекцій мінц-кабінету, що розподілялися між Харківським і Київським університетами. У відрядженні він пробув увесь рік, послідовно обстоюючи інтереси свого університету.

1835 року Б. Дорн переїхав до Петербурга, де його призначили професором Інституту східних мов при Азійському департаменті Міністерства іноземних справ у Петербурзі, читав курс з історії і географії мусульманського Сходу. Учений до кінця свого життя займався науковою і викладацькою діяльністю. У Петербурзькому університеті він викладав санскритську та афганську мови. 1877 року в Лейпцигу був виданий хронологічний список його праць з нагоди 50-ліття від дня запрошення його професором Харківського університету.

Аналізуючи основні напрями наукової та викладацької діяльності німецьких учених, які за запрошенням або особистої ініціативи переселилися до Російської імперії, необхідно зазначити, що вони доклали чимало творчих зусиль до процесу становлення й розвитку університетської освіти і науки в Україні, зокрема у Харківському університеті у перші роки його існування, розвитку загалом української культури. Німецькі учені за своєю кількістю займали провідні позиції у вітчизняному університеті. Однак з підготовкою власних кадрів чисельність іноземних учених у Харківському університеті поступово зменшувалася. Вони виявляли себе як лояльні патріоти своєї названої батьківщини, сумлінно працювали на викладацькій ниві, займаючись підготовкою висококваліфікованих спеціалістів у стінах навчального закладу, створенням навчальної та науково-методичної бази. Науковці привнесли свої особливості викладання навчальних дисциплін, стиль наукової роботи, брали активну участь в урочистих зібраннях університету, підготовці навчальних посібників, підручників, складанні програм навчальних курсів. Німецькими вченими була проведена значна кількість наукових досліджень у галузі хімії, медицини, правознавства, філології, філософії тощо.

¹ *Лавровський Н.* Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1872. — № 2. — С. 200.

² Там же. — С. 199.

³ *Рославский-Петровский А.* Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1855. — № 7. — С. 4–5.

⁴ *Волков В.А.* Выдающиеся химики мира. Биографический справочник. — М., 1991. — С. 120.

⁵ *Багалій Д.І.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизвестным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.). — Харків, 2004. — С. 611.

⁶ *Соловьев Ю.И.* История химии. Развитие химии с древнейших времен до конца XIX века. — М., 1983. — С. 139.

⁷ *Куриной В.И.* Неопубликованные письма Ф.И. Гизе к И.Я. Берцелиусу. — Труды Института истории естествознания и техники. — М., 1960, т. 30. — С. 340.

⁸ *Соловьев Ю.И.* Указ. соч. — С. 126.

⁹ *Роммель Крістоф Дітріх.* Спогади про моє життя та мій час. — Харків, 2001. — С. 124.

¹⁰ *Волков А.А.* Указ. соч. — С. 120.

¹¹ *Лавровський Н.* Указ. соч. — С. 235.

¹² Там же. — С. 227.

¹³ Зеленогорский В.А. Ив. Г. Шад, бывший профессор философии в Харьковском университете (1804–1817). Биография // Записки Императорского Харьковского университета. — 1896. — Кн. 2. — С. 59.

¹⁴ Філософська думка в Україні. — К., 2002. — С. 216.

¹⁵ Зеленогорский В.А. Указ соч. — С. 60.

¹⁶ Лавровский Н. Указ. соч. — С. 226.

¹⁷ Зеленогорский В.А. Ив. Г. Шад // Вопросы философии и психологии. — 1895. — Кн. 27 (2). — С. 162.

¹⁸ Историко-философский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1908. — С. 27.

¹⁹ Горський В.С. Історія української філософії. — К., 2001. — С. 142.

²⁰ Историко-философский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 21.

²¹ Зеленогорский В.А. Ив. Г. Шад // Вопросы философии и психологии. — 1895. — Кн. 27 (2). — С. 163.

²² Горський В. Філософія в українській культурі. — К., 2001. — С. 202.

²³ Багалій Д. Усунення проф. Шада з Харківського університету. Попередні зауваги // Хроніка 2000. — К., 2000. Вип. 37–38. — С. 369–370.

²⁴ Там само. — С. 365.

²⁵ Див.: Там само; Лавровский Н.А. Эпизод из истории Харьковского университета (дело А.И. Стойковича и И.Г. Шада в 20-х гг. XIX в.) // Чтения в имп. об-ве истории и древностей российских при Московском университете. — 1873. — Кн. 2. — С. 1–58.

²⁶ Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах і іменах. — Львів, 2004. — С. 34.

²⁷ Попов М.А. Первый профессор анатомии в Императорском Харьковском университете Людвиг Осипович Ванноти // Записки Императорского Харьковского университета. — 1900. — Кн. 4. — С. 12.

²⁸ Волков В.А., Куликова М.В. Российская профессура XVIII — нач. XX в. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. — СПб., 2003. — С. 103.

²⁹ Герман Ю.О. Историко-науковий аналіз науково-освітньої діяльності німецьких вчених Харківського університету у дореформенний період. — Дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 166.

³⁰ Роммель Кристоф Дітріх. Вказ. праця. — С. 124.

³¹ Там само. — С. 105.

³² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 158.

³³ Речи произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 25 декабря 1814 г. — Харьков, 1815. — С. 43.

³⁴ Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник. — К., 2002. — С. 237.

³⁵ Лавровский Н. Указ. соч. — С. 234.

³⁶ Багалій Д.І. Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.). — С. 468.

³⁷ Лавровский Н. Указ. соч. — С. 234.

³⁸ Там же. — С. 232.

³⁹ Юбе Г. Йозеф Ланг и российско-германская школа национальной экономики // Немцы в России. Русско-немецкие научные и культурные связи. — СПб., 2000. — С. 370.

⁴⁰ Канцюз В.Б., Чубей М.С. «Русская дуга» Струве — памятник истории мировой науки и техники // Там же. — С. 266.

⁴¹ Лавровский Н. «Опыт русской истории» Рейта // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1873. — Ч. 165. — С. 88.

⁴² Там же. — С. 87.

⁴³ Немцы России. Энциклопедия. Т. 1. — М., 1999. — С. 217.

⁴⁴ Куликова А.М. Б.А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки. — 1975. — № 2. — С. 221.

⁴⁵ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 219.

⁴⁶ Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. — М.-Л., 1950. — С. 75.

⁴⁷ Цит. за: Куликова А.М. Указ. соч. — С. 222.

⁴⁸ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — С. 221.

⁴⁹ Там же.

В статье освещается деятельность немецких ученых, педагогов, которые работали в первой половине XIX в. в Харьковском университете, их вклад в развитие науки и образования в Украине.

Ключевые слова: *Харьковский университет, немецкие ученые, научно-преподавательская деятельность, наука, образование.*

The article highlights the work of German scholars, teachers who worked in the first half of the nineteenth century in Kharkov University, their contribution to the development of science and education in Ukraine.

Key words: *Kharkov University, german scientists, the German scientists, scientific and teaching activities, science and education.*